

Janusz Gręźlikowski

Implikacje prawno-duszpasterskie adhortacji "Amoris laetitia"

Studia Włocławskie 19, 333-350

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. JANUSZ GREŻLIKOWSKI

IMPLIKACJE PRAWNO-DUSZPASTERSKIE ADHORTACJI APOSTOLSKIEJ *AMORIS LAETITIA*

Podjmując zagadnienie implikacji prawno-duszpasterskich w adhortacji *Amoris laetitia*¹, podpisanej przez papieża Franciszka 19 III 2016 r., stanowiącej efekt refleksji dwóch Zgromadzeń Synodu Biskupów poświęconych rodzinie (III Nadzwyczajnego Ogólnego z 2014 i XIV Zwyczajnego Ogólnego z 2015 r.), należy zauważyć, iż dokument ten nie wprowadza żadnych nowych norm ogólnych czy szczegółowych typu kanonicznego, które można by stosować przede wszystkim do wszystkich trudnych przypadków osób żyjących w związkach nieregularnych. Jednakże dokument papieski wzywa i zachęca do odpowiedzialnego rozeznania duszpasterskiego takich przypadków. Jakie zatem implikacje prawno-duszpasterskie przynosi adhortacja? Na jakie elementy prawno-doktrynalne i prawno-duszpasterskie zwraca uwagę? Jakie są konsekwencje kanoniczno-duszpasterskie i reperkusje czy też następstwa tego dokumentu należącego do magisterium papieskiego?

Szczegółowa lektura dokumentu papieskiego pod kątem implikacji prawno-duszpasterskich nakazuje rozważyć i przeanalizować następujące kwestie: nauczanie Kościoła o małżeństwie i rodzinie; niektóre drogi i perspektywy duszpasterskie służące budowaniu małżeństwa i rodzi-

KS. JANUSZ GREŻLIKOWSKI – dr hab. nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego; profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, kierownik Katedry Historii Prawa Kanonicznego na Wydziale Prawa Kanonicznego UKSW; oficjał Sądu Biskupiego we Włocławku; wykładowca prawa kanonicznego w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku i Wyższym Seminarium Duchownym Księży Misjonarzy Świętej Rodziny w Kazimierzu Biskupim. Autor około 400 prac naukowych i popularno-naukowych, w tym pięciu książek.

¹ Franciszek, pap., *Posynodalna adhortacja apostolska „Amoris laetitia” – o miłości w rodzinie*, Kraków 2016.

ny; wychowanie dzieci oraz okazywanie miłosierdzia i duszpasterskie rozpoznanie wobec małżeńskich sytuacji złożonych, kontrowersyjnych i nieregularnych.

1. Nauczanie Kościoła o małżeństwie i rodzinie

Doniesienia niektórych publikatorów świeckich, iż nauczanie papieskie w omawianym dokumencie liberalizuje doktrynę i odchodzi od dotychczasowego nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie, nie znajdują potwierdzenia. Prawdą jest, iż czytając adhortację ma się wrażenie, że jej treść uderza nowością i oryginalnymi przemyśleniami na temat sytuacji rodziny we współczesnym świecie. Jednakże nowość i świeżość spojrzenia to nie zmiana doktryny Kościoła i norm prawnych odnoszących się do małżeństwa i rodziny.

Właśnie rozdział trzeci adhortacji, zatytułowany *Spojrzenie skierowane na Jezusa: powołanie rodziny* (n. 58–88), ukazuje w sposób syntetyczny istotne elementy nauczania Kościoła na temat małżeństwa i rodziny według Ewangelii i tak jak było to rozumiane przez Kościół w ciągu jego dziejów. Z tej perspektywy, w kontekście szeroko cytowanych dokumentów: soborowej konstytucji *Gaudium et spes*, encykliki *Humanae vitae* Pawła VI i *Familiaris consortio* Jana Pawła II, omawiane są takie kwestie, jak nierozzerwalność i sakramentalność małżeństwa oraz przekazywanie życia i wychowanie dzieci.

Papież podkreśla, że małżeństwo jest darem Boga, który „obejmuje seksualność: «nie unikajcie jeden drugiego (1Kor 7, 5)» (AL, n. 61). Odnosząc się zaś do pierwotnego planu Stwórcy w stosunku do małżeństwa, papież Franciszek stwierdza, że Jezus proklamował nierozzerwalność tego związku, przywracając mu ów pierwotny plan, i wskazał, że jest ono „przymierzem miłości i wierności” (AL, n. 66). Ojciec święty przypomniał również naukę Kościoła o sakramentalności małżeństwa, podkreślając, że „sakrament małżeństwa nie jest umową społeczną, pustym rytuałem lub jedynie zewnętrznym znakiem zaręczyn”, ale jest „darem dla uświęcenia i zbawienia małżonków” (AL, n. 72). Przez sakrament ten „ład naturalny został przeniknięty odkupieniem Jezusa Chrystusa, że między ochrzczonymi nie może istnieć ważna umowa małżeńska, która tym samym nie byłaby sakramentem”, szafarzami tego sakramentu są sami małżonkowie (AL, n. 75), co stanowi jednoznaczne odniesienie do normy kodeksowej zawartej w kan. 1055 §2. Tym samym papież Franciszek podkreśla wyraźnie zarówno sakramentalną godność umowy małżeńskiej dwojga

osób ochrzczonych, jak i realną identyczność ważnie zawartego związku z sakramentem².

Akcentując konieczność rozumienia rzeczywistości małżeńskiej w „kluczu chrystologicznym”, papież Franciszek wskazuje, że „spojrzenie Chrystusa [...] powinno inspirować duszpasterstwo Kościoła względem wiernych, którzy po prostu współżyją ze sobą lub którzy zawarli jedynie małżeństwo cywilne czy też rozwiedzionych żyjących w nowych związkach”, dodając przy tym, że „Kościół wraz z nimi modli się o łaskę nawrócenia” (AL, n. 78). W tym kontekście papież Franciszek swoim szerokim spojrzeniem obejmuje również małżeńskie i rodzinne sytuacje niedoskonałe, przypominając o obowiązku duszpasterzy „właściwego rozeznania sytuacji dla miłości prawdy” w szczególnych przypadkach. Zauważa, że „stopień odpowiedzialności nie jest równy w każdym przypadku i mogą istnieć czynniki, które ograniczają zdolność podejmowania decyzji. Dlatego też należy jasno wyrażać naukę, ale trzeba unikać sądów, które nie uwzględniają złożoności różnych sytuacji i koniecznie zwracać uwagę na sposób, w jakim ludzie żyją i cierpią z powodu stanu, w jakim się znajdują” (AL, n. 51).

Papież Franciszek bardzo mocno przypomina i akcentuje związek między miłością małżeńską a przekazywaniem życia oraz związek między rodziną a Kościołem, a także obecność rodziny w społeczeństwie (AL, n. 58 i 70). Miłość małżeńska, łącząca wszystkie aspekty życia małżeńskiego, została ukazana jako proces dynamiczny, „którego istota zakorzeniona jest w samej naturze osoby ludzkiej oraz jej charakterze społecznym” (AL, n. 131 i 134). Wyrażając zachwyt nad pięknem miłości małżeńskiej, papież jednocześnie przestrzega przed jej idealizowaniem. „Miłość w małżeństwie ma swoje ograniczenia i jest procesem przebiegającym powoli przez stopniowe włączanie darów Bożych, jednakże w samej naturze miłości małżeńskiej jest otwarcie na jej wymiar definitywny” (AL, n. 123). W małżeństwie panuje radość, o ile następuje akceptacja tego, co stanowi „konieczne połączenie radości i trudów, napięć i odpoczynku, cierpień i swobody, zadowolenia i poszukiwań, kłopotów i przyjemności” (AL, n. 126). Poruszając zaś kwestię przekazywania życia i wychowania potomstwa, Papież stwierdza, że „trzeba odkryć na nowo orędzie encykliki *Humanae vitae* Pawła VI, która podkreśla potrzebę poszanowania godności osoby przy moralnej ocenie sposobów regulacji urodzin” (AL,

² Por. W. Góralski, *Małżeństwo kanoniczne*, Warszawa 2011, s. 35.

n. 82). Ponadto, podkreśla „niezbywalne prawo do życia niewinnego dziecka rozwijającego się w łonie swej matki”, prawo do naturalnej śmierci – z „uniknięciem uporczywej terapii i eutanazji oraz zdecydowane odrzucenie przez Kościół kary śmierci” (AL, n. 83). Zwraca też uwagę na ścisłą więź istniejącą między Kościołem i rodziną, które są dla siebie wzajemnie dobrem i ubogaceniem (por. AL, n. 86–88). Te elementy nauczania papieskiego mają duże znaczenie dla reperkusji i znaczenia adhortacji na płaszczyźnie prawno-duszpasterskiej, a jednocześnie umacniają postrzeganie i wizję małżeństwa sakramentalnego.

2. Niektóre drogi i perspektywy duszpasterskie służące budowaniu małżeństwa i rodziny

Analizując treści i przesłanie adhortacji pod kątem implikacji prawno-duszpasterskich, należy zwrócić uwagę na rozdział szósty (n. 199–258), gdzie papież Franciszek omawia niektóre drogi i perspektywy duszpasterskie prowadzące do budowania rodzin trwałych i płodnych, stosownie do zamysłu Stwórcy. Z perspektywy kanoniczno-duszpasterskiej znajdujemy tutaj treści odnoszące się do przygotowania do zawarcia małżeństwa, zachowania i pielęgnowania starodawnego zwyczaju zaręczyn, troski o małżeństwa mieszane, towarzyszenia osobom żyjącym w separacji, rozwiedzionym i opuszczonym oraz konieczności sprawniejszego działania sądów kościelnych, stosownie do wskazań wydanego w 2015 r. motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*³, a także troski rządców diecezji o „przygotowanie dostatecznej liczby pracowników, duchownych i świeccich, którzy poświęciliby się priorytetowo sądowniczej służbie kościelnej” (AL, n. 244).

We wstępie do tego rozdziału Papież przypominając, że rodziny są podmiotem, a nie jedynie przedmiotem ewangelizacji, wzywa kapłanów do podjęcia i wyjścia naprzeciw złożonym dzisiejszym problemom rodzin (por. AL, n. 202). Działania te – zdaniem papieża Franciszka – „wymagają zwrócenia uwagi na odpowiednią formację kapłanów, diakonów, zakonników, zakonnice i innych pracowników duszpasterstwa rodzin, a także dostępu seminarzystów do szerszej, interdyscyplinarnej formacji

³ Franciszek, pap., *List apostolski motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, reformujący kanony Kodeksu prawa kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (MI)*, Tarnów 2015; por. W. Góralski, *Wprowadzenie do motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, w: Proces małżeński według motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, red. J. Krajczyński, Płock 2015, s. 7–21.*

dotyczącej narzeczeństwa i małżeństwa oraz nabycia przez nich niezbędnej równowagi psychicznej” (AL, n. 200).

Bardzo ważną kwestią podjętą przez papieża Franciszka, a wpisującą się w omawiany temat, jest potrzeba prowadzenia narzeczonych na drodze przygotowania – tak dalszego, jak i bezpośredniego – do małżeństwa, z większym zaangażowaniem całej wspólnoty chrześcijańskiej, zakorzenionego w procesie inicjacji chrześcijańskiej. Według Papieża lepsze i pogłębione przygotowanie do zawarcia małżeństwa stanowi drogę do przeciwdziałania kryzysowi małżeństwa i rodziny. „Uczenie się miłości – czytamy w dokumencie – nie jest czymś, co może być improwizowane ani nie może być celem krótkiego kursu poprzedzającego małżeństwo” (AL, n. 208). Tym samym papież Franciszek podkreśla wielką rolę i znaczenie przygotowania do zawarcia małżeństwa, gdyż „nic nie jest bardziej zmienne, niepewne i nieprzewidywalne, niż pożądanie i nigdy nie należy zachęcać do decyzji o zawarciu małżeństwa, jeśli nie doszło do pogłębienia innych motywacji, które dają tym zaręczonym realną szansę stabilności” (AL, n. 209)⁴.

Przygotowanie zatem do zawarcia małżeństwa prowadzone przez Kościół zostało na nowo zauważone i dowartościowane, co stanowi kontynuację nauczania poprzednich papieży, szczególnie papieża Jana Pawła II i zaleceń jego adhortacji *Familiaris consortio* (n. 66–67). Stąd Kościół powinien popierać lepsze i intensywniejsze programy przygotowania do małżeństwa, by stworzyć pozytywne warunki do powstawania i dojrzewania udanych małżeństw (FC, n. 66). Nawiązuje do tego ustawodawca kościelny, zobowiązując duszpasterzy do „troski przede wszystkim o to, aby wspólnota kościelna świadczyła pomoc wiernym, dzięki której stan małżeński zachowa ducha chrześcijańskiego i będzie się doskonalił”, jednocześnie wskazując na konkretne formy pomocy i przygotowania duszpasterskiego do zawarcia małżeństwa⁵. Papież jeszcze bardziej dosadnie o nich mówi, wskazując, że „istnieje wiele uprawnionych sposobów organizowania bezpośredniego przygotowania do małżeństwa, a każdy Kościół lokalny powinien rozeznaczyć, który z nich jest najlepszy, zapewniając odpowiednią formację, która jednocześnie nie zniechęci młodych do sakramentu” (AL, n. 207). W Polsce do tej pory szczegółowo przygotowanie bliższe i bezpośrednie określa *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do*

⁴ Por. W. Góralski, *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, Płock 2016, s. 24.

⁵ KPK, kan. 1063.

zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim oraz wytyczne *Dyrektorium duszpasterstwa rodzin*⁶.

Papież Franciszek wskazuje w swoim dokumencie również na wielką wartość i znaczenie starodawnej instytucji zaręczyn w okresie znajomości przedślubnej i narzeczeństwa, jak i w procesie przygotowania do małżeństwa. Kiedy mówi o prowadzeniu młodych na drodze przygotowania do małżeństwa, wprost wskazuje na osoby zaręczone, aby „im pomóc w odkryciu wartości i bogactwa małżeństwa oraz dać możliwość rozpoznania niezgodności i zagrożeń” (AL, n. 205). Dlatego zachęca, by „zaręczonych mobilizować, pobudzać i pomagać im, aby mogli wyrazić to, czego każdy oczekuje od ewentualnego małżeństwa, swego sposobu rozumienia, czym jest miłość i zaangażowanie, czego pragnie się od drugiej osoby, jaki typ wspólnego życia chce planować” (AL, n. 209). Papież w trosce o przyszłych małżonków nadto wyjaśnia, że okres, kiedy osoby są zaręczone, powinien poprzez ich rozmowy pomóc im dostrzec, „iż w rzeczywistości niewiele jest punktów wspólnych ich znajomości i że samo wzajemne zauroczenie nie wystarczy, aby utrzymać związek. Nic nie jest bardziej zmienne, niepewne i nieprzewidywalne – dodaje papież Franciszek – niż pożądanie i nigdy nie należy zachęcać do decyzji o zawarciu małżeństwa, jeżeli nie doszło do pogłębienia innych motywacji, które dają tym zaręczonym realną szansę stabilności” (AL, n. 209). Jak z tego wynika, starodawna i tradycyjna instytucja zaręczyn, w ramach przygotowania do małżeństwa nie traci i dzisiaj swego znaczenia, sensu i wartości. Złożona bowiem rzeczywistość społeczna oraz wyzwania, przed jakimi stoi dziś małżeństwo i rodzina, wymagają zaangażowania całej wspólnoty chrześcijańskiej w przygotowaniu narzeczonych do małżeństwa oraz przygotowania programów przygotowania do małżeństwa, które byłyby prawdziwym doświadczeniem uczestnictwa w życiu kościelnym i pogłębiałyby różne aspekty życia małżeńskiego i rodzinnego.

Szczegółnej troski – zdaniem Papieża – wymagają kwestie związane z małżeństwami mieszanymi. Niezbędna jest tutaj „serdeczna współpraca”

⁶ Według *Instrukcji* z 1986 r. katecheza ta powinna odbywać się co roku w parafiach liczących ponad trzy tysiące wiernych, a w parafiach mniejszych – co dwa lata. *Dyrektorium* o tym nie wspomina, mówiąc tylko o rocznej katechezie we wszystkich parafiach. Zob. *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim* (5 IX 1986), Kraków 1990, n. 13; Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium duszpasterstwa rodzin*, Warszawa 2003, s. 26; J. Gręźlikowski, „*Dyrektorium duszpasterstwa rodzin*” *wyzwaniem dla duszpasterzy*, AtK, 145(2005), z. 2(579), s. 343–354.

między duchownym katolickim i duchownym niekatolickim, poczynając już od przygotowania do zawarcia małżeństwa, jak też w odniesieniu do kwestii związanych z tożsamością chrześcijańskiej rodziny oraz wychowaniem religijnym dzieci. Ojciec święty zwraca się z apelem o konieczności przestrzegania zasad wolności religijnej (AL, n. 248).

Mówiąc o implikacjach prawno-duszpasterskich adhortacji w odniesieniu do „potrzeby duszpasterskiego towarzyszenia osobom żyjącym w separacji, rozwiedzionym i opuszczonym oraz świadczenia im pomocy i opieki” (AL, n. 242 i 243), należy zwrócić uwagę na apel Papieża wzywający do sprawniejszego działania sądów kościelnych w sprawach małżeńskich, a także na troskę rządców diecezji o „przygotowanie dostatecznej liczby pracowników, duchownych i świeckich, którzy poświęciliby się priorytetowo sądowniczej służbie kościelnej” (AL, n. 244). Papież podkreśla w tym miejscu znaczenie niedawnej reformy procedur stwierdzenia przypadków nieważności małżeństwa, wprowadzonej przez list apostolski motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*, gdzie pisał, że „najwyższym prawem jest zbawienie dusz”⁷, dlatego „wszystkie instytucje Kościoła [...] winny dążyć do tego, aby przekazywały łaskę Bożą oraz stale sprzyjały dobru wiernych, zgodnie z darami i misją każdego z nich, co stanowi podstawowy cel Kościoła”⁸. Dokument ten wszedł w życie 8 grudnia 2015 r. i zbiegał się z rozpoczęciem Jubileuszowego Roku Miłosierdzia, co jest symptomatyczne, gdyż uświadamia i przybliża wagę oraz znaczenie wykonywania posługi sprawiedliwości w Kościele. Ma ona służyć ochronie godności małżeństwa, sprawnemu dochodzeniu podmiotowych uprawnień wiernych, a tym bardziej zbawieniu dusz, które niezmiennie pozostaje najwyższym celem procesowego prawa małżeńskiego oraz osób zaangażowanych w wymierzanie sprawiedliwości w Kościele⁹. Reforma kanonów Kodeksu prawa kanonicznego dokonana przez Papieża, dotycząca spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa, uprzedziła adhortację *Amoris laetitia*, a tym samym dała możliwość zwrócenia uwagi na ważny problem sprawniejszego działania sądów kościelnych.

Celem zmian wprowadzonych przez papieża do kanonicznego procesu małżeńskiego nie jest ułatwienie uzyskania orzeczenia nieważności małżeństwa, ale przede wszystkim przyspieszenie prowadzenia procesów kościelnych o nieważność małżeństwa, jak też uproszczenie niektórych

⁷ Zob. KPK, kan. 1752; MI, s. 7.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże, s. 9–11.

procedur kanonicznych¹⁰. Chodzi o to, jak napisał papież Franciszek, by przyspieszyć procesy stwierdzenia nieważności małżeństwa tak, aby szybciej służyć wiernym, którzy znaleźli się w takich sytuacjach, aby z powodu opóźnienia wydania sądowego orzeczenia czekający na nie wierni nie byli «gnębieni przez mroki wątpliwości»¹¹, ale „skorzystali z posługi i miłosierdzia, z jaką wychodzi do nich Kościół, dając możliwość zawarcia nowego małżeństwa kanonicznego, jeżeli okaże się to możliwe”¹². Zasady przy tej zmianie są jasne i oczywiste, prowadzenie procesu stwierdzenia nieważności małżeństwa ma zostać w niektórych oczywistych dowodowo sytuacjach przyspieszone, jednakże musi się dokonywać z całkowitym poszanowaniem natury małżeństwa, którym jest poszanowanie prawdy¹³.

3. Wychowanie dzieci

W kanonie 1055 §1 Kodeksu prawa kanonicznego prawodawca kościelny podał określenie małżeństwa, stwierdzając, że małżeństwo jest „przymierzem, przez które mężczyzna i kobieta tworzą ze sobą wspólnotę całego życia, skierowaną z natury swojej ku dobru małżonków oraz ku zrodzeniu i wychowaniu potomstwa”¹⁴. Stąd jednym z celów małżeństwa – jak zaznaczył Sobór Watykański II, co przyjął prawodawca kodeksowy – jest zrodzenie i wychowanie potomstwa, gdyż z „samej natury instytucja małżeńska oraz miłość małżeńska nastawione są na zrodzenie i wychowanie potomstwa, co stanowi jej jakby szczytowe uwieńczenie” (KDK, n. 48). Właśnie temu celowi małżeństwa papież Franciszek poświęcił rozdział siódmy swej adhortacji, zatytułowany *Umocnić wychowanie dzieci* (n. 259–290), podejmując tym samym pewne aspekty prawno-kościelne i duszpasterskie odnoszące się przede wszystkim do wychowania potomstwa. Naucza o edukacji etycznej, wartości sankcji jako bodźca, zachęca do cierpliwego realizmu i przekazywania wiary oraz do wychowania seksualnego. W nauczaniu tym rzuca się w oczy praktyczna mądrość przenikająca każdy akapit, a przede wszystkim nacisk na stopniowość i na małe kroki, „które mogą być zrozumiałe, zaakceptowane i docenione” (AL, n. 271).

¹⁰ P.V. Pinto, *Reforma procesu w sprawie orzekania nieważności małżeństwa*, OsRomPol, 36(2015), nr 11, s. 44.

¹¹ MI, s. 9.

¹² Pinto, *Reforma procesu w sprawie orzekania nieważności małżeństwa*, s. 44.

¹³ Por. J. Gręźlikowski, *Główne założenia reformy kanonicznego procesu o nieważność małżeństwa dokonanej przez papieża Franciszka*, StWł, 18(2016), s. 235–252.

¹⁴ KPK, kan. 1055 §1.

Na wstępie Papież apeluje do rodzin o czuwanie nad oddziaływaniem różnorodnych czynników, które mogą mieć negatywny wpływ na dzieci. Zwraca się do rodziców, że powinni „ukierunkować i przestrzegać dzieci i młodzież, aby umiały sobie poradzić z sytuacjami, w jakich mogą się znaleźć, jak na przykład zagrożenia agresją, wykorzystaniem lub narkomanią” (AL, n. 260). Nadto, powinni „zrodzić w dziecku z wielką miłością procesy dojrzewania w jego wolności, uczeniu się, kompleksowym rozwoju, pielęgnowaniu prawdziwej autonomii” (AL, n. 261).

Gdy chodzi o edukację etyczną, to zwraca uwagę na podstawową w tym zakresie rolę rodziców, a mianowicie „rozwijanie dobrych nawyków i emocjonalnych skłonności ku dobru” (AL, n. 264), jak też „stosowanie metod aktywnych i dialogu edukacyjnego oraz indukcyjnego, by dziecko samo mogło dojść do odkrycia znaczenia pewnych wartości, zasad i norm” (AL, n. 264). „Skuteczna formacja etyczna – głosi adhortacja – oznacza ukazanie osobie, jak bardzo dobre działanie jest także korzystne dla niej samej” (AL, n. 265).

Interesująco została poruszona kwestia życia rodzinnego jako kontekstu wychowawczego. Wskazując na rolę rodziny jako „pierwszej szkoły wartości ludzkich, w której można się nauczyć dobrego korzystania z wolności”, papież Franciszek zauważa w środowisku rodzinnym właściwe miejsce rozeznawania w sposób krytyczny przesłań płynących z różnych środków komunikacji społecznej. Zwraca uwagę na wyrabianie u dzieci zdolności poczucia świata i społeczeństwa jako „środowiska rodzinnego”, przełamywanie egoizmu, troskę o rodzinę jako „wspólny dom”, umiejętność właściwego korzystania z komunikacji i rozrywki, rozwijanie procesu socjalizacji i dojrzewania uczuciowego. Wskazuje na wartości szkół katolickich we wspieraniu rodziców w ich obowiązku wychowania dzieci (zob. AL, n. 274–279)¹⁵.

W kontekście kanonicznym celu małżeństwa, jakim jest wychowanie potomstwa, warto zwrócić uwagę na podrozdział poświęcony edukacji seksualnej, potwierdzający konieczność takiej edukacji i stawiający pytanie, „czy nasze placówki wychowawcze podjęły to wyzwanie w czasie, gdy istnieje skłonność do banalizowania i zubażania seksualności” (AL, n. 280). Zdaniem papieża „można ją zrozumieć jedynie w kontekście wychowania do miłości, do wzajemnego daru z siebie” (tamże). Informacje zaś dotyczące tej sfery powinny docierać do dzieci i młodzieży

¹⁵ Por. Góralski, *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, s. 30–31.

„w odpowiednim czasie oraz w sposób stosowny do przeżywanego etapu” (AL, n. 281). Sprawą ważną jest stosowanie w edukacji seksualnej odpowiedniego języka oraz pielęgnowanie „zdrowej skromności” (AL, n. 282). Papież jednocześnie przestrzega przed pojęciem „bezpiecznego seksu”, ponieważ przekazuje ono „negatywny stosunek do naturalnego prokreacyjnego celu seksualności, tak jakby ewentualne dziecko było wrogiem, przed którym trzeba się bronić. W ten sposób krzewiona jest narcystyczna agresja, a nie życzliwość” (AL, n. 283). Adhortacja zwraca też uwagę na to, by w wychowaniu seksualnym uwzględniać poszanowanie i docenianie różnicy płci oraz potrzebę akceptacji swojego ciała takim, jakim zostało stworzone, w jego męskości lub kobiecości (por. AL, n. 285).

Jeżeli chodzi o wychowywanie w aspekcie przekazywania wiary, to powinno ono polegać – według papieża Franciszka – na pobudzaniu osobistego doświadczenia wiary przez dzieci poprzez modlitwę rodzinną i przejawy pobożności ludowej. Wysiłki i starania wychowawcze nad przekazywaniem wiary dzieciom mają wytworzyć klimat, aby rodzina stawała się narzędziem ewangelizacji oraz „podmiotem działalności duszpasterskiej poprzez bezpośrednie głoszenie Ewangelii” (AL, n. 289 i 290).

4. Okazywanie miłosierdzia i duszpasterskie rozpoznanie wobec małżeńskich sytuacji złożonych, kontrowersyjnych i nieregularnych

Analizując konsekwencje prawno-duszpasterskie i reperkusje adhortacji w tym zakresie, należy zwrócić także uwagę na rozdział ósmy dokumentu papieskiego zatytułowany *Towarzyszyć, rozpoznać i włączyć to co kruche* (n. 291–312). Ma on przede wszystkim znaczenie duszpasterskie, ale również pewien walor i znaczenie z punktu widzenia prawa kanonicznego, gdyż „jest on wezwaniem do miłosierdzia i do rozeznawania duszpasterskiego wobec sytuacji, które nie odpowiadają temu, co proponuje Pan”¹⁶. Chodzi o sytuacje osób rozwiedzionych, żyjących w nowych związkach, w związkach nieregularnych, a więc uczestniczących w życiu Kościoła „w sposób niepełny”. Papież stwierdzając, że „Kościół musi baczenie i z troską towarzyszyć swoim dzieciom najślabszym, naznaczonym miłością zranioną i zagubioną, przywracając nadzieję i zaufanie” (AL, n. 291), wskazuje, za Janem Pawłem II¹⁷, na konieczność stosowania w duszpasterstwie osób żyjących w związkach

¹⁶ Zob. tenże, *Radość miłości w rodzinie* (2), „Niedziela”, 59(2016), n. 17, s. 18.

¹⁷ Zob. FC, n. 34.

nieregularnych, niesakramentalnych, stopniowości, w myśl której człowiek „poznaje, miłuje i czyni dobro moralne, odpowiednio do etapów swego rozwoju” (AL, n. 293), nie jest to stopniowość prawa, ale „stopniowość w roztropnym wypełnianiu wolnych aktów w podmiotach, które nie są w stanie zrozumieć, docenić lub w pełni realizować wymogów prawa” (AL, n. 295). Zwraca też uwagę na znaczenie rozeznawania oraz na zasady i okoliczności łągodzące w rozeznawaniu duszpasterskim, a także na „logikę miłosierdzia duszpasterskiego”. Stwierdza, że „inne formy związków są radykalnie sprzeczne z ideałem Pana, chociaż niektóre z nich realizują go przynajmniej częściowo i analogicznie” (AL, n. 292). Kościół zatem nie zapomina o „docenianiu konstruktywnych elementów w sytuacjach, które nie są jeszcze lub już nie odpowiadają jego nauczaniu o małżeństwie” (tamże).

W odniesieniu do „rozeznawania” sytuacji nieregularnych dokument papieski zauważa, że „trzeba unikać osądów, które nie uwzględniają złożoności różnych sytuacji i koniecznie zwracać uwagę na sposób, w jaki ludzie żyją i cierpią z powodu stanu, w jakim się znajdują” (AL, n. 296). Zachęca, aby włączać wszystkich żyjących w sytuacjach złożonych, kontrowersyjnych, trudnych i nieregularnych do wspólnoty Kościoła i „okazać każdemu pomoc w znalezieniu jego sposobu uczestnictwa we wspólnocie kościelnej, aby czuł się przedmiotem niezasłużonego, bezwarunkowego i bezinteresownego miłosierdzia” (AL, n. 297). Papież stwierdza, że „osoby ochrzczone, które się rozwiodły i zawarły ponowny związek cywilny, powinny być bardziej włączane do wspólnoty chrześcijańskiej na różne możliwe sposoby, unikając wszelkich okazji zgorszenia. Ich udział może wyrażać się w różnych posługach kościelnych. Nie muszą czuć się ekskomunikowani, ale mogą żyć i rozwijać się jako żywe członki Kościoła. Ta integracja jest też potrzebna ze względu na troskę i chrześcijańskie wychowanie ich dzieci, które muszą być uznane za najważniejsze” (AL, n. 299). W „logice integracji” chodzi o rozeznawanie, „które z różnych form wykluczenia obecnie praktykowanych w dziedzinie liturgicznej, duszpasterskiej, edukacyjnej oraz instytucjonalnej można przezwyciężyć” (tamże). Nie wymienia tutaj zakresu sakramentalnego¹⁸.

Jednakże „osoby rozwiedzione, żyjące w nowym związku, mogą na przykład znaleźć się w bardzo różnych sytuacjach, które nie powinny być skatalogowane lub zamknięte w zbyt surowych stwierdzeniach,

¹⁸ Por. Góralski, *Adhortacja apostołska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, s. 36.

nie pozostawiając miejsca dla odpowiedniego rozeznania osobistego i duszpasterskiego” (AL, n. 298). Rozeznanie to zawsze powinno być odpowiedzialne, kierować się „odpowiednim rozróżnieniem”, ze spojrzeniem, które „dobrze rozeznaje sytuację indywidualnych przypadków” i „które powinno uznać, że ponieważ stopień odpowiedzialności nie jest równy w każdym przypadku, to konsekwencje lub skutki danej normy niekoniecznie muszą być takie same” (AL, n. 300)¹⁹. Rozeznanie to i towarzyszenie osobom rozwiedzionym i żyjącym w nowych związkach powinno dokonywać się zgodnie z nauczaniem Kościoła i wytycznymi biskupa. Nie może w nim zabraknąć wzięcia pod uwagę „wymagań ewangelicznej prawdy i miłości proponowanej przez Kościół. W rozeznaniu danej sytuacji należy – zaznacza Papież – należy unikać „poważnego ryzyka przesłań błędnych” i udzielania „przywilejów sakramentalnych w zamian za przysługi” (AL, n. 300). Odpowiedzialność zaś i dyskrekcja osoby, która nie stawia swoich wymagań nad dobro wspólne Kościoła oraz właściwe rozpoznanie kwestii przez duszpasterza, pozwoli uniknąć „niebezpieczeństwa, że pewne określone rozeznanie doprowadzi do myślenia, że Kościół popiera podwójną moralność” (tamże) lub też, że „usiłuje minimalizować wymagania Ewangelii” (AL, n. 301).

Papież zaznacza, że „nie można powiedzieć, że wszyscy, którzy są w sytuacji tak zwanej «nierregularnej», żyją w stanie grzechu śmiertelnego i pozbawieni są łaski uświęcającej” (tamże). Wyjaśniając to stwierdzenie oraz wskazując na okoliczności łagodzące w rozeznaniu duszpasterskim, Papież zauważa, że ograniczenia zdolności podejmowania decyzji „nie zależą tylko od ewentualnej nieznamomości normy, ktoś bowiem może dobrze znać normę, a mimo to może mieć trudności w zrozumieniu wartości zawartej w normie moralnej lub może się znaleźć w określonych warunkach, które nie pozwalają mu działać inaczej i podjąć inne decyzje bez nowej winy” (AL, n. 301). Przytacza w tym kontekście sformułowania *Katechizmu Kościoła katolickiego* we fragmencie mówiącym o możliwości zmniejszenia, a nawet zniesienia poczytalności i odpowiedzialności za działania podejmowane „na skutek niewiedzy, nieuważi, przymusu, strachu, przyzwyczajień, nieoponowanych uczuć oraz innych czynników psychicznych lub społecznych” (AL, n. 302)²⁰. Negatywny więc osąd, czytamy w adhortacji, „odnośnie do sytuacji obiektywnej nie oznacza orzeczenia o odpowiedzialności lub winie danej

¹⁹ Por. EG, n. 44 i 47.

²⁰ Por. KKK, n. 1735 i 2352.

osoby” (tamże). Jednocześnie mając na uwadze konkretne uwarunkowania, dodaje Papież, „ludzkie sumienie powinno być lepiej włączone do praktyki Kościoła w niektórych sytuacjach, które obiektywnie odbiegają od naszego rozumienia małżeństwa” (AL, n. 303).

Należy zauważyć, że papież Franciszek bardzo wyraźnie zaznacza w swoim dokumencie, że „nie należy oczekiwać od Synodu ani też od tej adhortacji nowych norm ogólnych typu kanonicznego, które można by stosować do wszystkich przypadków. Możliwa jest tylko nowa zachęta do odpowiedzialnego rozeznania osobistego i duszpasterskiego indywidualnych przypadków, które Papież wnikliwie i szczegółowo prezentuje i wyjaśnia. Wskazuje też na wymagania i cechy drogi towarzyszenia i dogłębnego rozeznawania sytuacji osób żyjących po rozwodzie i w nowych związkach cywilnych w dialogu wiernych z duszpasterzami. W tym celu wzywa Kościół do refleksji na temat „uwarunkowań i okoliczności łagodzących” w kontekście poczytalności i odpowiedzialności za czyny. Przywołując zaś naukę św. Tomasza z Akwinu o relacji między normami a rozeznaniem, stwierdza: „to prawda, że normy ogólne stanowią pewne dobro, którego nigdy nie powinno się ignorować lub zaniedbywać, ale w swoich sformułowaniach nie mogą obejmować absolutnie wszystkich szczególnych sytuacji. Jednocześnie trzeba powiedzieć, że właśnie z tego powodu to, co stanowi część rozeznania praktycznego w obliczu konkretnej sytuacji, nie może być podnoszone do rangi normy” (AL, n. 304).

Wątek „normy i rozeznania” dla papieża Franciszka jest bardzo ważny. Dlatego zauważa, że „duszpasterz nie może czuć się zadowolony, stosując jedynie prawo moralne wobec osób żyjących w sytuacjach nieregularnych, jakby były kamieniami, które rzuca się w życie osób” (AL, n. 305). Stwierdza, że „ze względu na uwarunkowania i czynniki łagodzące możliwe jest, że pośród pewnej obiektywnej sytuacji grzechu osoba, która nie jest subiektywnie winna albo nie jest w pełni winna, może być w łasce Bożej, może kochać, a także może wzrastać w życiu łaski i miłości, otrzymując w tym celu pomoc Kościoła” (tamże). „W pewnych przypadkach – jak zaznaczono w przypisie 351 odnoszącym się do tego zdania – mogłaby być to również pomoc sakramentów”²¹. Papież zachęca duszpasterzy, aby podejmowali rozeznanie „w znalezieniu możliwych dróg odpowiedzi

²¹ Papież jednocześnie, powołując się na adhortację *Evangelii gaudium*, przypomina kapłanom, aby pamiętali, że konfesjonał nie powinien być salą tortur, ale miejscem miłosierdzia Pana, a Eucharystia „nie jest nagrodą dla doskonałych, lecz szlachetnym lekarstwem i pokarmem dla słabych”. Por. EG, n. 44 i 47.

Bogu i rozwoju pośród ograniczeń” (AL, n. 305), jednocześnie przypominając, że „mały krok, pośród wielkich ludzkich ograniczeń, może bardziej podobać się Bogu niż poprawne na zewnątrz życie człowieka spędzającego dni bez stawiania czoła poważnym trudnościami” (tamże)²². Mając zaś na względzie to, „aby uniknąć wszelkich błędnych interpretacji logiki miłosierdzia Bożego”, papież Franciszek z mocą przypomina, że „Kościół w żadnym przypadku nie może się wyrzec proponowania pełnego ideału małżeństwa, planu Bożego w całej swej okazałości” (AL, n. 307). Stwierdza również: „Zrozumienie sytuacji wyjątkowych nigdy nie oznacza ukrywania światła pełniejszego ideału ani proponowania mniej, niż to, co Jezus oferuje człowiekowi. Dzisiaj bardziej istotny niż duszpasterstwo niepowodzeń jest wysiłek duszpasterski na rzecz umacniania małżeństw i w ten sposób zapobieżenia rozpadom” (tamże).

Rozeznanie duszpasterskie wobec małżeńskich sytuacji złożonych, trudnych, kontrowersyjnych i nieregularnych oraz bardzo delikatnych powinno być pełne miłości miłosiernej, gotowej do zrozumienia, przebaczenia, towarzyszenia, czekania, a przede wszystkim włączenia. „Jest to logika, która powinna dominować w Kościele” (AL, n. 312).

Jak należy rozumieć powyższe zapisy i nauczanie papieskie zawarte w adhortacji? Odnosi się to przede wszystkim do kwestii możliwości udziału małżonków żyjących w związkach nieregularnych w życiu sakramentalnym. Mając na uwadze przytoczone wyżej najważniejsze teksty dokumentu papieskiego, należy zauważyć, że papież Franciszek nie zmienia obowiązującej w doktrynie Kościoła i w prawie kanonicznym zasady, według której małżonkowie rozwiedzeni i trwający w nowych związkach, którzy współżyją ze sobą na sposób małżeński i w ten sposób znajdują się w sytuacji, która obiektywnie stoi w sprzeczności z nierozzerwalnością małżeństwa, nie mogą przystępować do Komunii świętej²³. W żadnym numerze adhortacji nie padło stwierdzenie, iż wymieniona kategoria osób może „spokojnie” przystępować do Komunii świętej. Brak więc jest podstaw do istnienia takiej możliwości²⁴.

Jeżeli zatem omawiana adhortacja nie zmienia w niczym doktryny i prawa Kościoła w przedmiocie udziału małżonków rozwiedzionych

²² Por. EG, n. 44.

²³ Por. Góralski, *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, s. 53.

²⁴ Zob. tenże, *Sprawiedliwość czy miłosierdzie? Problem Komunii Świętej katolików rozwiedzionych i żyjących w małżeństwie cywilnym*, Płock 2016.

i żyjących w nowych związkach w życiu sakramentalnym, to można pytać o to, co nowego wnosi? Zasadniczym *novum* tej doniosłej enuncjacji papieskiej jest zwrócenie uwagi na potrzebę przyścia z pomocą małżonkom znajdującym się w sytuacjach nieregularnych poprzez osobiste i duszpasterskie rozeznanie. Zostało ono potraktowane bardzo szeroko i indywidualnie i wymaga ono „dobrego rozeznania sytuacji”, podejmowania odpowiednich i konkretnych działań przez duszpasterzy, spowiedników i kierowników duchowych (AL, n. 298). Ma to być „towarzyszenie osobom zainteresowanym na drodze rozeznania, zgodnie z nauczaniem Kościoła i wytycznymi biskupa” (AL, n. 300). Rozeznanie sytuacji małżonka rozwiedzionego i związanego nowym związkiem cywilnym powinno polegać na dokładnym poznaniu (czy to podczas spowiedzi, czy poza spowiedzią) aktualnego statusu rodzinnego danej osoby, czy obojga osób związanych związkiem nieregularnym. Zorientowania się, czy nie ma podstaw do wniesienia skargi o stwierdzenie nieważności poprzedniego kanonicznego małżeństwa. Ustalenie czy w danej sytuacji nie ma poważnej winy oraz zorientowanie się, czy istnieją jakieś czynniki łagodzące, które sprawiają, że możliwe jest, iż trwając w obiektywnej sytuacji grzechu cudzołóstwa dana osoba nie jest winna subiektywnie albo nie jest w pełni winna. Można powiedzieć, że w procesie rozeznania sytuacji małżonka chodzi przede wszystkim o ustalenie: 1) czy w jej zaistnieniu ponosi on poważną winę czy też nie; 2) czy istnieją jakieś czynniki łagodzące, które sprawiają, że brak jest u niego subiektywnej winy lub pełnej winy dotyczącej trwania w grzechu cudzołóstwa; 3) czy istnieją określone warunki, które nie pozwalają małżonkowi działać inaczej niż żyć w grzechu cudzołóstwa i podjąć inne decyzje (opuszczenia współmałżonka lub odmowy współżycia seksualnego). W ustalaniu stanu faktycznego kompetentny jest wyłącznie spowiednik. Do niego bowiem należy końcowa decyzja o udzieleniu lub nie rozgrzeszenia sakramentalnego²⁵.

5. Wnioski końcowe

Możemy powiedzieć, że analizowana pod kątem implikacji prawno-kościelnych adhortacja *Amoris laetitia* papieża Franciszka jest dokumentem znaczącym i obfitującym we wskazania duchowe i mądrość praktyczną, przydatną dla osób pragnących zawrzeć małżeństwo, jak i tworzących rodzinę. Nie ma ona charakteru doktrynalnego, a tym bardziej norma-

²⁵ Tenże, *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, s. 59–60.

tywnego, aczkolwiek pośrednio podejmuje pewne kwestie kanoniczne odnoszące się do nauczania Kościoła o małżeństwie, przygotowania do jego zawarcia, zrodzenia i wychowania potomstwa, jak też sytuacji prawnej osób żyjących w związkach nieregularnych. Jest to dokument wyraźnie duszpasterski, który przemawia językiem doświadczenia, w sposób konkretny, bardzo prosty, a jednocześnie ujmujący i praktyczny, który zawiera w sobie niezwykle bogactwo treści o charakterze teologicznym, duchowym i pastoralnym, jak też stawia konkretne i poważne wyzwania dla samych małżonków i duszpasterzy, dając pozytywny impuls wzmacniający małżeństwo i rodzinę.

Jak wynika z analizowanej adhortacji, papież Franciszek daje pozytywny impuls całemu Kościołowi, biskupom i duszpasterzom, aby przyjęli i uznali, że niektóre osoby żyjące poza sakramentalnymi małżeństwami nie popełniają grzechu ciężkiego ze względu na różne okoliczności łagodzące, czy też czynniki niejako zmuszające je do takiego sposobu życia. Skoro w takich przypadkach nie występuje konieczna przesłanka dobrowolności popełnianego grzechu, aby uznać go za ciężki, spowiednik, zgodnie z wielowiekową praktyką i nauczaniem doktrynalnym Kościoła, ma prawo udzielić rozgrzeszenia, a przez to dopuścić do przyjęcia Eucharystii²⁶. Wydaje się, że Stolica Apostolska lub też Konferencje Episkopatu poszczególnych krajów winny wydać odpowiednie instrukcje wskazujące na sposób postępowania duszpasterzy. Nie pozwoli to na spychanie wielu osób na margines Kościoła przez niezrozumienie i nie pochylenie się nad ich sytuacją poprzez okazywanie miłosierdzia i duszpasterskie rozpoznanie. A zatem wnikajmy w treści adhortacji, analizujmy je w duchu papieża Franciszka, który rozpoczął wielki proces, który daje nadzieję wielu ludziom i który w perspektywie czasu pragnie odnowić oblicze Kościoła i stworzyć otwarty horyzont nowego biegu życia Kościoła.

STRESZCZENIE

Analizowana pod kątem implikacji prawno-duszpasterskich adhortacja *Amoris laetitia* papieża Franciszka jest dokumentem znaczącym i obfitującym we wskazania duchowe i mądrość praktyczną, przydatną dla osób pragnących zawrzeć małżeństwo, jak i tworzących rodzinę. Nie ma ona charakteru doktrynalnego, a tym bardziej nor-

²⁶ Por. Z. Janczewski, *Udzielanie Komunii św. osobom rozwiedzionym? Analiza adhortacji „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, PrKan, 59(2016), nr 2, s. 56.

matywnego, ściśle kanonicznego, aczkolwiek pośrednio podejmuje pewne kwestie prawno-duszpasterskie odnoszące się do nauczania Kościoła o małżeństwie, przygotowaniu do jego zawarcia, zrodzeniu i wychowaniu potomstwa, jak też sytuacji prawnej osób żyjących w związkach nieregularnych. Jest to dokument wyraźnie duszpasterski, który przemawia językiem doświadczenia, w sposób konkretny, bardzo prosty, a jednocześnie ujmujący i praktyczny, który zawiera w sobie niezwykle bogactwo treści o charakterze teologicznym, duchowym i pastoralnym, jak też stawia konkretne i poważne wyzwania dla samych małżonków i duszpasterzy.

Mimo wielości podjętych przez papieża Franciszka wątków tematycznych odnoszących się do troski o małżeństwo i rodzinę, enuncjacja stanowi spójną jedność. Podjęte przez Papieża wątki kanoniczno-duszpasterskie nie są bardzo liczne, raczej bardziej czysto duszpasterskie, jednakże zachęcają i wzywają duszpasterzy do towarzyszenia, rozpoznawania i włączania do praktyki Kościoła tych, którym na drodze życia małżeńskiego nie powiodło się i żyją w związkach tzw. nieregularnych. Takie „towarzystwo duszpasterskie” wymaga od duszpasterzy ukazywania matczynego obrazu Kościoła oraz prowadzenia większej integracji małżonków rozwiedzionych i żyjących w związkach cywilnych w życie Kościoła, większą obecność we wspólnocie kościelnej, uczestniczenie w grupach modlitewnych i formacyjnych, czy zaangażowanie w różne posługi kościelne.

Słowa kluczowe: papież Franciszek, adhortacja *Amoris laetitia*, małżeństwo i rodzina, związki nieregularne, nauczanie papieża Franciszka, troska Kościoła o małżeństwo i rodzinę.

SUMMARY

Analyzed in terms of the implications of the legal and pastoral exhortation *Amoris laetitia* Pope Francis is a document significant and abundant indications in spiritual wisdom and practical, useful for those wishing to marry and forming a family. It has no doctrinal character, and the more normative strictly canon, albeit indirectly take some of the issues of legal and pastoral relating to the Church's teaching on marriage, preparing for its conclusion, the procreation and education of offspring, as well as the legal situation of people living in relationships irregular. This document clearly pastoral, that speaks the language of experience in a concrete way, a very simple, yet engaging and practical, which includes the extraordinary wealth of content of a theological, spiritual and pastoral, and also puts specific and serious challenges for the spouses and pastors.

Despite the multiplicity taken by Pope Francis topical themes relating to the care of marriage and family, enunciation is a coherent unity. Taken by the Holy Father threads canonical and pastoral are not very numerous, rather more purely pastoral, however, encourage and urge pastors to accompany, recognition and inclusion in the practice of the Church those who are on the path of married life failed and they live in relationships so. irregular. These “pastoral accompaniment” requires pastors portraying maternal image of the Church and driving greater in-

tegration of the spouses divorced and living in civil union in the life of the Church, a greater presence in the ecclesial community, to participate in prayer groups and formation, or involvement in various church ministries.

Key words: Pope Francis, exhortation *Amoris laetitia*, marriage and family, relationships irregular, teaching of Pope Francis, the concern of the Church on marriage and family.

BIBLIOGRAFIA

- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, 1966.
- Paweł VI, Encyklika *Humanae vitae*, 1968.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*, 1981.
- Franciszek, pap., Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, 2013.
- Franciszek, pap., *Posynodalna adhortacja apostolska „Amoris laetitia” – o miłości w rodzinie*, Kraków 2016.
- Franciszek, pap., *List apostolski motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”, reformujący kanony Kodeksu prawa kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa*, Tarnów 2015.
- Kodeks prawa kanonicznego*, Poznań 1984.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 1994.
- Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa do zawarcia małżeństwa w Kościele katolickim (5 IX 1986)*, Kraków 1990.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium duszpasterstwa rodzin*, Warszawa 2003.
- Góralski W., *Adhortacja apostolska „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, Płock 2016.
- Góralski W., *Małżeństwo kanoniczne*, Warszawa 2011.
- Góralski W., *Sprawiedliwość czy miłosierdzie? Problem Komunii Świętej katolików rozwiedzionych i żyjących w małżeństwie cywilnym*, Płock 2016.
- Góralski W., *Radość miłości w rodzinie (2)*, „Niedziela”, 2016, nr 59, s. 18.
- Góralski W., *Wprowadzenie do motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus”*, w: *Proces małżeński według motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus*, red. J. Krajczyński, Płock 2015, s. 7–21.
- Gręźlikowski J., „Dyrektorium duszpasterstwa rodzin” wyzwaniem dla duszpasterzy, *AtK*, 145(2005), z. 2(579), s. 343–354.
- Gręźlikowski J., *Główne założenia reformy kanonicznego procesu o nieważność małżeństwa dokonanej przez papieża Franciszka*, *StWł*, 18(2016), s. 235–252.
- Janczewski Z., *Udzielanie Komunii św. osobom rozwiedzionym? Analiza adhortacji „Amoris laetitia” papieża Franciszka*, *PrKan*, 59(2016), nr 2, s. 41–58.
- Pinto P.V., *Reforma procesu w sprawie orzekania nieważności małżeństwa*, *OsRomPol*, 36(2015), nr 11, s. 44–45.